

IZAERA ETA OFIZIO BEREZIKO PERTSONAIEN ERRETAULA “EUSKALDUNAK” POEMAN

Uitzi, 1988-XI-27

Juan Mari Lekuona

Zer giza mailako pertsonaiez hornituko dugun gaurko erretaula zehazteko, bidezkoa derizkiot zein giza sailez ari gaituzun aipatzeari. Oso mugatua eta berezia da hemen adieraziko dugun giza klasea: poemako mundu itsian agertzen diren kasta, ofizio eta talde berezietan kideko diren gizon eta emakumeak.

Argigarri eta ulerbide har dezagun J. Caro Barojak bere *Ensayo sobre la literatura de cordel* liburuan, gizarte maila eta estratoei buruz eginiko sailkapenean dioena. Lau estrato bereizten ditu: 1) aristokrazia, 2) klase ertaina, burgesa ere izenda litekeena, 3) klase herrikoia edo “baxua” eta azpikoa deiturikoa, 4) kasta eta talde bereziena (1). Eta esan dezagun hasteko, hirugarren eta laugarren mailez ariko gaituzula eskuarki, baina laugarrengoak ditugula bereziki gogoan eta egitasmoan.

Horregatik, nahiz eta poemako pertsonai gehienak hirugarren estratokoak izan, guk hemen izaera eta ofizio berezia dutenak bakarrik hartuko ditugu kontuan. Ez ditugu eskainiko protagonista nagusiak, ez nekazal eta beste ofizio herritarturikoa duten gizon eta emakumeak, ez erakundetako buruzagiak, ez gainerako “status” jakinetako pertsonaiak.

Gure ikus-helburu dira eskaleak eta ijitoak, ikazkinak eta mantentze-trukeko langileak, danbolitero eta bertsolariak, kirolari eta apostulariak, ardosaltzaile eta harakinak, garbari eta sorginak, talogile eta zamarginak, beor-zun eta moxkor, autorearen gogoko andre zabala eta Baraibarko Apaiza... Lana eta festaren inguru mugitzen diren kristau klaseak, tradizioaren eusle, jaien suspertzaile, ogibidearen esklabu, herriko sentimentu bizienei su ematen dieten protagonista bero, pasiodun, gatz eta piperra. Guzti hau litzateke guk gogoan hartuko dugun giza multzo arretagarria.

---

(1) J. CARO BAROJA: *Ensayo sobre la literatura de cordel*. “Círculo de Lectores”. Barcelona, 1988, 33 or.

Bestalde, pertsonaien *erretaula* esatean, zera bakarrik kontatu nahi dizuet: lauki, iduri eta kuadro modura Orixek ziriborrotu dizkigun aipatu pertsonaien traza. Erretaula estatikoa duzue, kondairarik eta elkarrizketarik gabea. Baina esanahi haundiko irudigintza dugu Oixerena, ipuin-kondaira asko bururatzen diguna.

Lauki bikainok Orixek berak irudikatu eta pintatu dizkigun eran emango ditugu, beraren hitzak erabiliz pertsonaien aurkezpena egiterakoan: berarenak bertsoak, berarenak ikuspuntuak, berarenak barne eta kanpoko antzirudiak. Gehienak historikoak izango dira, noski, nahiz eta pentsa daitekeen asmatu-erako xehetasunik ere egon litekeela, batez ere zenbait izenek euskal kulturako egileren bat gogora ekartzen digutenean.

Gure egitekoa izan da, pertsonaien zerrenda osatzea, bakoitza bere kantuaren barruan kokatzea eta guztietin erretaula bat osatzea, Orixeren piezekin kontaktuz berri bat irakurleari usma-arazten diogula. Dena dela gure idazki honen ekarria, idek dezagun laukien atea, ager dezagun trozuka-trozuka ikusgaiaren figurazio sendo eta koloretia, eta has gaituzen hitzez azaltzen izaera eta ofizio bereziko pertsonaia herrikoei buruz *Euskaldunak* poeman Orixek esaten diguna.

I

PERTSONAIK LAUKIETAN KOKATURIK

Urtearen buru egutegiak dagien ibilpideak markatzen ditu eremu eta sail bereziak, poemaren kantuak bereiziz. Personai bakoitza urtegiroak bere dituen lantegi, festa, ohitura eta sinesteetan partehartzaile gertatzen da. Eta urtearen aroiak damaio bakoitzari behar duen tornua.

I. PESTABURU

Honela hasten zaigu kontakizun nagusia: “Naparroa zârrean Larraun’en Uitziz”. “Ain zuzen pestaburu dute Samigelez” (17 or.) (2). Kasta eta ofizio bereziko pertsonaiak kantu honetan aipatzen zaizkigu ugariarik. Orduan datoz eskaleak, kirolariak, apostulariak, eta orduan du lanetik aski danbolinak. Beraz, festaburuan aintzindari diren pertsonaien aurkezpena egin dezagun.

---

(2) N. ORMAECHEA “ORIXE”: *Euskaldunak*. Facsimil de la Edición Príncipe, con prólogo, enmiendas y glosario de Justo Moco-roa. “Editorial La Gran Enciclopedia Vasca”. Bilbao, 1980. Geure idazkian aipatzen ditugun poemako testu guztiak, Mokoroia Jaunaren argitaraldi honetatik hartzen ditugu.

1. ESKALEAK

“Eskaleak ba datoz pestân usaiera
beleak sarraskira doazen antzera.
Erri artara dute bereizki joera,
an aurkitzen baitute iñon ainbat txera” (19 or.).

2. IJITOAK

“Etxe igesi dabiltzan esku-kakoairi
ukatzen ditiete zintzur eta biri;
atean ez daroite esan ‘Agur Mari’;
garorik, sutillorik ez dute merezi” (19 or.).

3. ZUBIETAKO PONTXO

“Danbolin-soiñua da Amazkar'en bêra
—Zubieta'ko Pontxo urteroz errira—;
kabia aizatzen diten txorien antzera
etxe-barna garbituz aurra atarira” (18 or.)

4. SALDITSEKO BELTXA

“An dute bertsolari Salditse'ko Beltxa,
ziri-bertsoak sartzen ez guztiz aketsa.
Artan ari izan balitz, ua bai Apeza!
makurrik sor baledi, usu zuzen leza.
Beñola gazteño bi bata besterena;
mutillak bidegabez eman etsipena;
Beltxak zorroztu zuen bere mî-eztena,
mutilla aizatu zizun Irati'n barrena” (21 or.).

5. GOLDARAZKO OTXANA

“Zaldabean ari da Goldaraz'ko Otxana,
Uharte'koan noizpait ikazkin izana;
bertsotarako ez du txarra gogoana;
bizkai-dantzaz ba daki jakiteko dana” (55 or.).

6. APOSTUAK

6.1. Epaleari: ZALDIBIKO OKERRA

“An Zaldibi'ko Okerra —agoten belarri,
(dindil aundiak) eta sudurra are larri—,
apustu guzietan au dute epailari;
auziak onek ditu ebakitzen garbi” (21-22 or.).

6.2. Balankariak: EZKURRAKO MAKIL

“Ezin-egonez an da Ezkurra’ko Makil
 —eskuetan beti du balanka biribil—;
 biâmon-âtsaldean ba du norekin bil:
 Antso’rengan ba duke arerio bipil” (22 or.).

ANTXO LABAINDARRA

Satai edo balanka Ezkurrako “Makil”-ek eta Antxo Labaindarrak apostua jokatu ondoren, labaindarra gertatu zen irabazle. Ondoren “oitu-raz ario”, gorazarre hau eskaintzen dio Saldiseko Beltxa bertsolariak.

“Labain’go seme bizkor
 Gurutz Ansorena:
 ire goraipatzeko
 aski duk izena.
 Aiten aiten aritik
 zuzen atorrena,
 ez duk ik lotsatuko
 balankari izena” (49 or.).

ERATSUNGO KOXKO

“An da talogilea, Eatsun’go Koxko,
 kana t’erdi luze eskas, goiez-beiaz sendo
 —arbi-eraitekoan nonbait aziak jo—...
 talogiteko behintzat ba duke balio” (22 or.).

6.3. Pilotariak: ERRAZKINGO ZAMARGIN

“Errazkin’go Zamargin ez daukat âzturik,
 naiz esku-uska, naiz larruz ez baitu kiderik” (22 or.).

TARTIKO

“Betelu’tik Tartiko —pilotari maisu—” (22 or.).

6.4. Aizkolariak: URTXUPE BERUETEKO eta

GORRITIKO GASTESI

“Beruete’tik dugu Urtxupe aizkolari
 —enborrharen gaiñean txori bat txantxari—;
 Gorriti’ko Gastesi or dugu begirari;
 egurgiten astean, au duzu nabari” (23 or.).

Eta jokoan gora-beherak eta apostuen nondik-norakoak ematen zaizkigu aditzera.

6.5. Apostuak: BERUETEKO TXORTXI

“Batak urde ernaria, besteak artantxu,
 âl dunak âl duena bero du jokatu.
 Beruetetik Txortxik marka dizu urratu:
 artalde ta âria gal —loregei-bar buru— (50 or.).

PERU ETA ANKAMAKUR

“Beste zokoan dira Peru ta Ankamakur...
 Elkarrekin ba dute zenbait mintzo zuur;
 bat azeria bada, bestea da zakur;
 bata ankaz luze, baina bestê ez buruz labur.” (30 or.).

“Pestaburu” deritzan kantuan kanpotar jendeak du lehentasuna eta protagonismoa. Danbolina, bertsolariak, kirolariak, apostulariak eta abar. Jende xehea baina alai, indartsua, beroa. Eta hauekin batera, festa-zurri, beleak sarraskira bezala, datozen eskale eta ijitoak, errealismo jakin baten lekuko. Eta jendaki hauek dira tradizioaren suari eusten diotenak, hauek usarioa bizi-arazten duten festa-jartzaileak, urterik urte.

II. ARTAZURIKETA

“Arta-zuriketa zuten gaeuz Errekalde’n...” (62 or.). “Literatur beila”. baten itxura zuen hartzen lanerako zen bilgura honek, eta bertan ahoz-ahoz hel-arazten eta transmititzen zenez gure herri-literatura. Herrikoak bertakoak edo dira kantuaeren han-hemenka agertzen diren izaera bereziko beilariak.

1. Komedigile, zahar eta berri: DANBOLIN ZARRAREN EMAZTEA

“Aien artean, Danbolin zârraren emazte;
 mihiz arrotuko ditu ango zâr ta gazte,
 komeri zâr baten bidez emanik ikaste;
 naiz beste bat asmatzen, zâr ta berri, nâste” (81 or.).

2. Ehiztariak gezur kontari: JOANES EIZTARIA

“Jo-ta-ke ari ziraden: Joanes eiztari
 erdi-bearrean dago egin zûn einkari:”
 “Onako buru au —dio— basurde-ortzari
 nik kendua diteke... aurten il nunari” (63 or.).

BEKAIN EIZTARIA

“Ba du Bekain’ek, ark ez dun eiztari-adoia;
 begiak nora ditun, an du zizta doi-doia;

—eper, oillagor, naiz erbi— danean aldia,
etxean badu sarri mokadu guria” (66 or.).

3. Aipamen berezia, hala egokituta: MIKELA OTSANBELAKO

“Mikela Otsanbelako bai Andre zabala!
—bete dezakenik ez da ark utzi zun itzala—.
Maisuari agin zion erakus nindezala...
Jaunak oinbestegatik zeruan dezala” (86-87 or.).

4. Artuburuen lardaskatzaila: ZIMURRIO

“Zimurrio bat ba ginun goizero landetan
artaburuak urratuz oraindik esnetan;
—lasarik uzten zituen beti beazketan;
agerian beste iñoiz txorien pozetan— (63 or.).

Lana, dibertsioa eta eskola, hiruok bateginik artazuriketan. Egin behar-
raren egin beharrez lorturiko bizitz eta kultur batasuna. Poeman zehar
leku gehiagotan azalduko den naturaltasuna, arte konposatua, heziketa
globala. Etxeak berak familia barruko zeregin guztiak bere gain hartzen
zituen garaietako kultur adierazpen etxetiarrak.

III. GAZTAIÑARO

Bikote gaztearen historia aipatzen da, eta gaztain biltzean gertatu
bait litzan aipatu ere. Besteren aholkuz sartua omen kantu hau poema-
ren barruan (3). Orixerentzat kontagai honetako pertsonai nagusia izenik
gabeko herria bera da. Baina Gaztaiñaro kantuan leku gehiago dute
protagonistek, herri-mailako pertsonaiek baino. Hala ere, badago aipamen
bat, Orixek maisuki marrazten diguna, eta gaurko erretaula honetan lauki
bipila eskaintzen diguna.

1. Erruki-okelaren bila dabilen neskazaharra: MIKELA BORDA

“Ortzak zorrotzik, su-atzean da
Mikela-Borda baldana.

---

(3) “Si bien en estilo de epopeya no debe representar papel primario ninguna pareja enamorada —testigos Homero y Virgilio— condescendiendo con el público moderno he accedido a la petición de dos amigos, uno de los cuales me ha proporcionado hasta los nombres de esta pareja secundaria, pero que resulta importante. El personaje primario y principal es el mismo pueblo innominado”. ID., *ibid.*, Colección “Auñamendi”, 100 z., Zarauz, 1976, 69 or.

Amaika baba ta artopil bero
ango sukaldean jana...

Okotzaundia, begi-ekzela,
galbaia aiñeko ezpaiña;
ortzez ederra, agoz betea,
gaiñez dario mingaiña.
Oiñak igesi, besoak zintzil,
koloka du bizkar-gaiña;
ipurdí, aldiz, galdu-eiñean:
orra neskazar liraiña..." (128-129 or.).

Gero *Eztaietan* agertuko zaigu pertsonai hau bera, dantzan ari zaigula.

IV. IRULEAK

Lihogintzaren nekeak eta penak ditugu kantagai: lanaren astuna eta aringarriak. Herri-literaturazko beila dugu berriro. Eta gorago *Artazurike-tan* esan dugunez, uztarturik datoz hemen ere lana, dibertsioa eta eskola. Gauza berezia bezala, kantu alaien eta kantu mingarrien aukera eskaintzen da. Eta ez da ahaztekoa bertan datorren kontapoesiaren ikuspegia eta antologia. Badu honetan kidesun bat Jaurgainen eta Guerraren irizpideekin (4), gaur baladak deituriko piezetan.

Irri kantuetan badirudi bertako tradizioak agintzen ote duen, denen artean kantatzen direnez, bereizkuntzarik gabe. Baina kanpotarrek ekarritako piezak ere aipatzen dira, hauei ikasiak bait litzan. Ez dira kultur maila eta eskola haundiko artistak. Herri xehea dugu aintzindari berriro ere.

Pertsonaiei buruz esan dezakegu, herritarrak eta auzoerrikoak direla agertzen zaizkigunak. Eta hauetan bat, dirudienez, Orixeri gogoko egiten zaiona, hemen bezala *Eztaietan* kantuan berriro tartekatzen duenez.

1. Langile behartsuak: AZPIROZKO MARTTOLO

MIKELA BORDA

"Ondarrak xêatzeko ba dizu jotzaille:
Azpirozko Marttolo, maiz an dan eskale.

---

(4) J. JAURGAIN: *Quelques Légendes Poétiques du Pays de Soule*. In "La Tradition au Pays Basque", "Bureaux de la Tradition Nationale". Paris, 1899, 359-409 or. J. C. GUE-
RRA: *Los Cantares antiguos del Euskera*. "Martín y Mena". Donostia, 1924.

Mikela Bordaren bat sortuko da ardazle.
Neska bera da, bere lana egingale” (138 or.).

Azpirozko Marttolo hau, kantu honekin zerikusia duen gaiean, “Arreoa erakustean”, han agertuko da berriro ere, zurtasunaren horniduraz ari denean:

“Naiko zurtasuna berak orni baitu,
Azpiroz’ko Mattoloz (sic) ezin iñola âztu.
Eskale gaixo onek bost illaun iretsi du
lio-jotzen! Garazi’k oge bat agindu.

Aren ezkon-ornian zenbat da arek joa!
Erruki-okelaz bat lan-galdezka doa.
Etxekal ibil, ez du galdu lan-gogoa;
gai da âl duna atxitzeko Mattolo zintzoa” (477 or.).

2. Emakume langileen suspertzaile: MAIÑAZI

Erdi-irrintzika asten da Mañazi gaillena,
ukondoa jasorik berotuz barrena.
Milla aldiz jasoko du jotzean armena.
Lio-xorta bukatzen ez dabil azkena” (137 or.).

Agerian dago Azpirozko Marttolorentzat duen abegi ona: ezin ahaztuzkoa zaio, maitasunez egiten dio aipamena, langile estimagarritzat jotzen du, eta Garaziren eta honen etxekoen errukia ezezik guztizko begirunea jaso du.

V. OLENTZARO

Guk aukeratutako pertsonaia izendun gutxi aurki daiteke kantu honetan.

1. Txerri-hiltzearen gaibarruan: ARAKIN POTXOLO

“Biâmonez dei dute arakin Potxolo;
beste arakiñik ez da auzo guzirako;
urtaroaz jan oi du amaika âmen goxo!
galtzen ertzetik sabel-zorroa dario” (179-180).

VI. IÑAUTERI

Festeak bere bidea darama, pertsonaia, ekintza eta ospakizunetan.

Baina tarteka-marketa hor ateratzen zaizkigu herri-maila xeheko pertsonaiak. Erliche haundirik gabeak, baina arretagarriak, ihauterietako umoreari atxekiak.

1. Urteroko bisitaria: MARI ANTONI OIARTZUNGO

“Mari Antoni Oiartzungo,
ez egun artan paltako.
Ark ere ba zun mugaren berri;
ta an izua artu zulako,
beti usmoka gain-ezpain arroz
sudur-zuloak gordeko” (212 or.).

2. Ardoketaria: ANTON KOKO

“Anton Koko’k mandoka dakar
beltza, barna berotzeko” (210 or.).

3. Txirula jotzen duena: IÑAZIO DANBOLIN

“Inazio Danbolin,
txirula garbitu ezin;
aiza ta ziztu, noizbait uxa du
tarteaz zedukan zikin.
Mortxil ordeaz arratzeaz du
urre gorritziko txin-txin.

Obeki zegola, agian,
andrearen belarrian,
Josepe Xipo’k esaten dio
ikusten duen guzian.
—Nik ez nian ijotorik artu
ezkondu nintzan goizean” (212 or.).

4. Zaldabai-jolea: MARIMIL DANBOLINĒNA

“Marimil Danbolin’ena,
zaldabai-jotzen onena.
Amalau txintxil, lau kana girgil,
txirrikaz jantzi du dena.
Igandero joz, larruak ez du
lizun-usai apurrena” (221 or.).

5. Dantzan gogotik: KASKAZURIREN OTXANDA

ANIZKO GANIX

“Kaskazuri’rez Otxanda:
ark eginen dio txanda;
eskuak bezain zangoak arin
ditula ager-naiean da.

Emakunde, ta, dantzatu bage
ua bein ere egon al-da? (223 or.).

“Janaldia bukatzean,
ezin-egona lurrean.
Aniz’ko Ganix dantzan asten da
oin batekin erpiñean.
Berak dantza, berak kanta,
almute baten gaiñean” (224 or.).

6. Jokoen estualdiak: XURIO larri aulkien dantzan.

“Estu da gure Xurio,
gerrikoa baitario;
an oztopatuz erori, eta
pagatzea dagokio.
Denen aurrean lotsa-bearrak
min aundígo eman dio” (218 or.).

MARIENEO ILLARGI, antzarajokoan zilipurdika

“Mariene’ko Illargi
baten gaiñean da jarri.
Ezle ona arren, zilipurdika
larratza-barna du jaurti.
Bestên batek –azkena dedi!–
joko du lurrez ipurdi” (239 or.).

AIZARRENEKO MUXU antzarajokoan

“Aizarrene’ko Muxu
an dago, begiak irtu.
Beorra apaintzen ari delarik,
isatsez du milikatu;
ez, aurrena bestêk bezala,
isatsa tontortu balu” (239 or.).

DOMITXI IRURTEKO

“Igaz, Domitxi Irurte’ko,
arturik beor-ostiko,
ez zan agertu plaza agerira;
aurten or da bigarrenago...
Urkabe aldera doazi
agiñik âl duten lerro” (239 or.).

7. Aserreak: PERU ETA MATXIN

“Gure Peru eta Matxin,
mingaiña gelditu ezin.

Ardandegitik atera dira
 nor geldi txapelarekin.
 Burrukan eldu baiño lénago
 itzez luzaro dute ekin” (226 or.).

Aipatu gizakumeok festaren su-biztaile eta eusgarri ditugu. Jende alai, beroa, osasuntsua. Bisitariz, ardosaltzailez, artistez eta parte-hartzaile suharrez honituriko ospakizuna “jainko txikiaren” oroipengarri.

VII. DENOK BAT

Oraingoan herritar ez diren pertsonaiak ditugu aintzindari. Ikazkinak, zerbait idealizatuz, noski, irudikatuak, gure kantutegiko abeslari bikain eginik. Neguko igande gauetan sukaldean zituzten mendigizonok, “bizi giñanen belarri, biotz,/pozten ipuiez ta kantuz” (255 or.).

1. Basagizonen andana: IRIONDO ATAUNGOA

“Guzien buru Iriondo da,
 Ataun’go seme prestua” (256 or.).

BELTXA

“Urrena Beltxa, Euskalerriko
 jakingai denen gordairu;
 buruan ipui ainbat ez, baiña
 sakelan ere bai diru.
 “Ikazkin beltzak sakela zuri”
 esana betetzen digu:
 aren andreak azi detzake
 izan dituen amairu” (257 or.).

IRUBE DONAMARTIKO

“Urrena Irube Donamarti’ko,
 Amerikati itzulia;
 ezkon-urtean il andrea an ta
 senti zun ezin-etsia.
 Geldi zitzaion diruaz, doi-doi
 pagatu zuen ontzia.
 Zeribait eldu bear, ta artu zun
 basagizonen bizia” (257-258 or.).

KOSKO

“Urrena Kosko, lèn esandako
 epotx, arbiazi-joa.

Esaten baita ziza larrean
 bein nork ikusitakoa
 ez dala azitzen? norbaitek begiz
 geldierazi zun borroa.
 Lepoa lodi, burua txiki,
 ziza are eguterakoa” (258 or.).

ZARAUZKO LETE

“Aren urrena Zarauz’ko Lete,
 gain-zerran naiko egiña;
 beti agotan erabiltzen zun
 bere erriko txakoliña:
 —Bakio’koak zer balio-omen?
 Ixo Getari’ko miña—
 Alâre, napar-ardoagana
 zun ezin-gordezko griña” (258 or.).

BUSTINZA MAÑARIKOA

“Gero Bustintza Mañari’koa,
 itz laburreko gizona,
 bere bizian baso-nagusi
 baten mendean egona.
 Mí-motelari bezala, kantan
 mingaiña aska zitzaiona.
 Saillean denek maitêna zuten,
 ain baitzizun oial ona” (258-259 or.).

OIARTZUNGO MITXELENA

“Gero, Oiartzun’go Mitxelena, lèn
 burni-olan ari izana,
 deabru gorri, gizabeltz, lana
 azala aiña alda zuana.
 Kontrabandoan erori ta, asto
 beltzarenak eramana;
 muga-lagunen isilla, apezak
 bezain gorde zedukana” (259 or.).

MATXIN LEKUONA

“Txokoan ixil, ba zan beste bat
 ere, kanta-zai zegona;
 goierritarra, buru-zuria
 azkeneko Ola-gizona;

aitona, bañan oraindik lerdin;
bera, Matxin Lekuona.
Kantuz asteko zorutzen zegon;
entzungo duzu ziona” (282 or.).

Eta poeman bertan ematen zaigu gizakumeon egitekoa eta betekizuna:

“Atsaldea alai eman, afaldu,
basorakoan gurera,
bata bestêren urrena sartuz
osatzen dute bilera.
Berri ta kontu, ipui ta kanta,
kolkoa dute betea:
bakarrago da txondarrak zaitzen
basoan talogilea” (256 or.).

“Eleder an zan, belarri-erne,
upiu ta bertsu jakin nai;
sukalde artan laratzak aiña
zekienik etzan nor-nai.
Ango kontu ta kanta alaietan
bat zan guzietan alai:
Euskalerrria guzien Ama,
elkar ezagutuz anai” (259 or.).

Euskaltasunaren zabalkundea, ikazkinen ahotik eta sentipenetatik. Nongoak diren ikazkinak, hangö jendeei eta tradizioei dagokien kanturen bat jartzen die Orixeek ahotan. Zarauzko Letek P.M. Otañoren *Zazpiak bat* kantatzen du, Bustintza Mañarikoak Arrese-Beitiaren *Arbola bat*, Irube Donamartikoak Ademaren *Agur eta ohore Eskual-Herriari*, Oiarzungo Mitxelenak itsas gizonen bizitzaren berri kantuz ematen du. Bertako Mikel Elelderrek Iru bigaen zerga kontatzen du. Eta azkenik, Matxin Lekuona goierritarrak *Azkeneko ola-gizona* kantua. Eta Uhitzi euskal bazter txikia izanik ere, ikaskinek dakarte bertara euskaltzeletasuna eta beste bizibideen berri zehatza eta minbera.

VIII. AXURTARO

Zozo-mikoteak igaro ondoren, axurtaroko kontakizunak datoz poeman: Garazi Dohatsuaren ermitara ikusaldia, laisterka-apostua eta Anton Kokoren salerosketak.

Gure aukeraren araberako personaia berri gutxi egonik ere, bada bar aipamen berezia ongi merezi duena: Anton Koko, Erriberatik salerosketara datorrena. Azken batean, merkatal mailako harremanek gizarte mailan ekartzen dituzten ezagueren eta tratuen adierazgarri da.

1. Apostulariak: URRUTILMITXO KOSKO

Bata apostuaren galdezka are dena. Eta bestea, zelatan egon zena, Lekunberriko laisterkariaren markak ezagutzeko, segurutik jokatu asmoz.

2. Salerosketan: ANTON KOKO

“Atsalde-erdian etorri zaie
axurketari kokoa;
etzalekua Errekalde'n du,
amaika jendêñ zokoa.
Bi mandorekin —baten gainean—
zorroan dula zâtoa,
zuri ta neri, gogoz eskaintzen
bidean etor daroa” (317 or.).

“Orizu, kartzu, gariak eder”
euskera lardaskatzen du;
sudurra luze, okotza zorrotz,
odolik ezin uka du.
Koko geienak diran bezala,
ez da betazal gorrizu;
besoa bai beltz, kaizua labur,
esku eta lepo zaintsu” (317-318 or.).

3. Erriberako ibilerak gogoratzen: ZIMURRIO

“Sudurra igurtzi, begiak ertsi,
goibeldu bekoki latza;
aren bekaiñek iduri dute
eultzi biltzaillên arratza.
Ardo eraiaz gorritzen dizu
bakar-bakar daukan ortza;
oskarbitzen da, begiak izar,
aitu dularik arnasa” (319 or.).

Maisutasuna ezin ukatuko diogu Orixeri, zahatotik ardoa edaten ari den honen lauki hau ikusita: zeruraturik, begiak ñir-ñir, atsigenezko gainezkaldian arnasa ere galtzen duela.

IX. LETARI

Ez du aipatzekorik kantu honek, gure helburuetatik begiratuta.

X. ARTAJORRA

San Juan suaren eta sorginkeriaren ingurunetik pertsonaia bat dugu hemen aipatzekoa:

1. Sorginkeria: KATALIN SUTEGI

“Saillean ari zaie Katalin Sutegi:
sorgin biur ote-dan norbait bildurregi.
Agopetik esana gerta balaite egî,
Doniane-goizean galduko du begi” (365 or.).

Eultzia kantuan berriro egingo da honen aipamena.

XI. BELARREKOAN

Kontaeren barruan aipaturiko pertsonai arretagarriak badaude kantu honetan: apostulariak batik bat. Baina guz hemen poemaren garaian eta lekuan bizi diren haiek aipatzen ditugu, kondairetakoak utziz.

1. Lenean lagun: KASKAZURI

“Lanean lagun ‘Kaskazuri’ du,
larogeitsuko aitona...
Bere pausoan aitona ari da
arturik zelaigunea.
Zabal -ondoan atsedengune:
atsegin dan itzalera...
Zârrakin dauden ordûn, jakiña
gazte guztien joera;
ziri ta koipe, beartzen dute
ipuinen bat jalkitzera...
Arren, diote jalki dezala
Manex'en sega-apustua... (399-400 or.).

XII. EULTZIA

1. Songinkeria: KATALIN SUTEGI

“Erri-begian an dakusate
Mezara doan Katalin,
artajorretan esan baikenun
ote-zan ez ote sorgin.

Iruria'ko errekan, ausaz,
 orduko lana du egin:
 elkar orraztu, mintza ta asmatu
 sorgin zârrago batekin" (442-443 or.).

DONAMARTIKO ATSOA

"Ola zeudela, Donamarti'ko
 atsoa arri-jasa-billa:
 Eiheramendi'n Etxegarai'ek
 bai omen andre abilla.
 Aren mendeko sorgintto bati
 autsi baitio orkatilla,
 ostu naiean joan zaiola
 seaskan zeukan mutilla" (499 or.).

XIII. EZTAITEN

Lehen aipaturiko pertsonaiak ditugu berriro, noski.

XIV. EZTAIONDO

Ez dator, noski, gauza berririk guri dagokigun arlorako.

XV. AMONAREN HILETAK

Pare bat protagonista jakingarri badugu oraindik aipatzeko:

1. Begirale kritikoa: JOSEPE MOTZ

Ateratzean Josepe Motz'ek
 —sakristau izana baitzen—
 begi-zearka *Pater*-zaleai
 gaiztoz die begiratzen.
 —"Or ari dituk, dio kanpoan,
Pater noster lardaskatzen.
 Olako otoitzik ez diat uste
 Jainkoak dunik onartzen" (557-558 or.).

2. Behartsuen apaiza: BARAIBARKO APAIZA

"Aren xaldiak topa baleza
 gizaki xarpil-jantzirik,

eskale zala oartu eta,
 aren parean geldirik.
 Ala zedukan gizagaisoak
 aspaldi erakutsirik.
 Apeza, azkenik, itsutu zan. Bai
 âl du zeruan argirik!” (566 or.).

Oker haundirik gabe, esan daiteke, Orixek erretaula honetan bi pertsonai dituela lehentasun bereziz marrazten dituenak: Azpirozko Martolo eta Baraibarko Apaiza. Hizkerabiderik goxoenak darabilzki hauen aipamena egiten duenean.

II

ERRETAULARI BURUZKO LITERATUR IKUSPEGIA

Erretaula honetan, hamabost hormairudi paratu ditugu, pertsonaien andana luze bat aurkeztuz. Kondaira baten haririk gabe agertu ditugu, irudiok era estatikoan emanik.

Hala ere, hemen Uitziko entzuleentzat, bertako historiaren zati bat dira laukiok, hemen bizitutako jendeak. Eta, beraz, horitutako argazki zaharrak begien aurrera ekartzea bezala izan da erretaula hau gaurko uitziarrentzat; gogoangarri bat, berauei dagokien kondaira bizia uitzia-
 rrek berek jartzen dutela.

Gainerakoentzat, ordea, besterik da. Argazkion kondaira bizia ezagutzen ez dugunez eskuarki, poemaren izaerari amore emanaz, erretaula estatiko honi literatur ikuspegitik begirada bat ematea izango da gure eginkizuna, datu ertenen batzu azpimarratuz.

1. ONDORIO XEHEAK ETA ZENBAIT DATU

1.1. Guk espreski izaera eta ofizio bereziko pertsonaiak aukeratu ditugu aukezpengai. Arruntak izateaz gainera, badute beste ezaugarriak ere. Gizartearen laugarren estratoaz arreta hartzeak, literatur mailan ere aukera bat eta gutizia bat suposatzen badu, Orixeren kasuan ongi nabarmentzen da hemen, laugarren mailako pertsonaiei dien txera berezia, eta beraz, kasta eta ofizio bereziei egiten dien aitortpena poemaren barruan.

1.2. Gure aukerari utsiz, bildu eta sailkatu ditugun pertsonaiak 70 dira gisa honetakoak. Kopuru ondrosoa eta erretaula aberatsa.

1.3. Herriko zenbait ekintzetan protagonistak ditugu:

— apostuetan berak ditugu aintzindari: herri-kirolariak dira, batzuren batzuk ospea eta izen ona zutenak, batez ere bailara mailan.

— Lanordutako dibertigarri ziren teatro eta kantuak eskaintzerakoan berauek artista ezin hobeak ziren antzerki eta kantuen zahar-berritzean: errando, balada, koplak, irri nahiz negar kantu zela.

— Musika tresnak jotzen, eta dantza mota ugari dantzaten eta erakusten ere bai, hala behar bazen.

1.4. Izaera eta kasta berezikoak: eskekoak, etxeetan “erruki-aragiaren eta lanaren eske” agertzen direnak, etxearen goraipe eta alabantzetan, noski.

2. HERRITAR HAUEI BURUZKO LITERATUR ETA KULTUR IKUSPEGIA

Lehenago ere gai honen antzekoa erabili zuen Jokin Zaitegik *Euzko-Gogoa*-n, nahiz eta pertsonaien aukera ez zen gurearen berdina. Hark “Orixe”ren gizakume izengabeak” aipatu zituen, gizarte estratoak bereizten ibili gabe. Guretzat, ordea, helburu jakina zuen gizarteko azpimailetakoa gogoan hartzeak, gorago esan dugunez.

Bestalde, gizakumeon mintzaera eta jatorria dira bereziki arrasatearraren ikuspuntu. Euskaldun jatorria dute, on eta gaizto dituzu, muin eta mamizale gaietan eta modetan, baikor eta osasuntsu eta guztion gainetik fededun. Gure ikuspuntua, berriz, Zaitegik azpimarratutako balio horiek ukatu gabe, literaturaren bidetik daramagu.

2.1. Ez daude bi poesigintza *Euskaldunak* poemak: bata autorearena, kultura eta ikasia, behar bezalakoa; eta bestea jende xehearena, ezjakintasunez josia, traketsa. Orixek, ez ditu farregarri uzten izaera eta ofizio bereziko pertsonaiok zerbait kantatzen edo esaten dutenean.

Arlotekeriarik ez da nabari horien ahotan. Aitzitik, berauen ahotik sortzen dira bitxirik finenak askotan, tradizio jantzienaren eusle bait liran.

2.2. Orixe ez de erromantiko burges edo aristokratiko bat, *pathos* indartsu baten bila herrira datorrena. Bertakoa da Orixe: aiputan dabilen (5) eta modan dagoen gaia, euskal folklorea, hurbiletik ezagutzen duena, eta mundu etnografikoaren lekuko eta kontzientzia dena. Hala ere, berak ezagutzen du inork bezain ongi gaiaren bizitasuna, eta gizartean eredugarri ez diren *pathos* eta indarra.

---

(5) “Folklore edo erri-jakintzako poema egitea gogoak eman dit, folklore au baitago gaur aiputan”, “Facsimil de la Edición Príncipe”, 8 or.

2.3. Pertsonaion ahotan jartzen ditu Orixek poeman azaltzen diren herri-literaturako pieza asko eta asko. Txistulariek, bertsolariek, ikazkinek, artazuzitzaileek, iruleek, mutikoeak, artajorratzaileek, langile xaharrek jalkitzen dituzte hainbat bertso. Eta hauetan izaera eta ofizio berezikoak dira kantaririk aipagarrienak. Berauen ahotan dabiltzan kantu eta esaldiak dira piezarik bitxienak herriak gordetako altxorrean. Eta ateraldietan ere eremu horretan lantzen dira sakerik finenak eta bizienak.

Eta ez hori bakarrik: gure pertsonaiotako askori buruz esan daiteke ikazkinetaz Orixek esaten duena: “Berri ta kontu, ipui ta kanta, kolkoa dute bete” (256 or.); edota Beltxa ikazkileaz dioena: “...Euskalerriko / jakingai denen gordairu” (257 or.). Liburu biziak ikusten ditu Orixek herriko jendeetan, bereziki guk begiz jotako hauetan.

2.4. Lana, festa eta eskola elkaturik zihoazen garaietan, gure giza-kumeok eginkizun berezia bete ohi zuten gizartean: lanordutako dibertsioaren bizkorgarri, festa eta ospakizunetan protagonista eta animatzaile, tradizioaren zenbait alderdi alai eta arin erakusteko orduan maisu-maistra “gutxi pagatuak”.

2.5. Azken batean, gure herri-mailan askotan gertatzen dena da, laugarren estratoko pertsonaiak direla gure bertsolaririk finenak, eta sekulan ez dugula eskertuko behar adinbat, herriz-herri dabiltzan eskale, langile ebentual, minero, ikazkin eta abarrek egin duten herri-literaturaren zabalkunde, kontsumo kolektiboa eta zabaldu duten prezeptiba ezin hobea (6).

Hau litzateke gure gaurko ikuspegia, izaera eta ofizio berezia dutenei buruz Uhitzirako taxutu duguna. Hau da guk Orixeren jendaki berezi hauei poemabarruan aurkitzen diegun literatur funtzionalatasuna.

Azkena: hala zioen J. Zaitegik bere aipatu lana amaitzerakoan: “Orra gizabarrok gizon gordin, euskaldun zintzo ta fededun zindo. Onelako zenitun gure arbasoak. Oien antzeko izango al dira oraingo ta geroko euskaldun xeiak!” (7). Poemako izangabe gizakumeek dituzten balio horiek ukatu gabe, eta gaurko geure helburuari eutsiz, apalagoa izango da, edota mugatuagoa behintzat, nik gaur Uitzin, mintzaldi honen bukaera, agertuko dudana apeta eta gogo: “Egungo euskaldungoak estima dezala Orixeren literatur eredu, eta erabili ere bai, batez ere ikasien artean. Azal latzeko baina mami gozoko janari honetaz balia dadila gure idazlegoa. Harrobi ederra bait dugu beti Uitziko mezu bizi eta herrikoia zabaldu zigun Orixe idazlea, tradiziorik onena jaso nahi luketenentzat”.

(6) Nire mintzaldi hau bakatutakoan, J. Haritschelahar eta J. San Martinek gogorarazi zidaten, nola R. M. Azkuek ospitale eta zaharren egoitzetan, hau da, laugarren giza mailako jendartean, eskuarki biltzen zituen bere kantuak eta herri-jakintzari buruzko gaiak.

(7) J. ZAITEGI: *Orixeren gizakume zengabeak*, in “Euzko-Gogo”, 1 (1950), 14 or.